

Растислав Динић¹
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

Оригинални научни рад
UDK 316.75:1(075.3)
Примљено: 11.7.2022.

Ревидирана верзија: 04.10.2022.
Одобрено за штампу: 05.10.2022.

DOI: <https://doi.org/10.46630/gsoc.29.2022.08>

ИДЕОЛОГИЈА У УЦБЕНИКУ ФИЛОЗОФИЈА ЗА ЧЕТВРТИ РАЗРЕД ГИМНАЗИЈЕ И СТРУЧНИХ ШКОЛА, МИЛЕТА САВИЋА, ВЛАДИМИРА ЦВЕТКОВИЋА И НЕНАДА ЦЕКИЋА

Сажетак: У раду се анализирају делови средњошколског уџбеника филозофије који се баве политичком филозофијом и савременом етиком. Показује се да аутори на више места примењују механизме идеолошке селекције и користећи се различитим реторичким средствима, фаворизују конзервативизам, док конкурентске идеологије попут либерализма и социјализма ниподаштавају и представљају у неповољном светлу. Посебна пажња посвећена је начину на који аутори мобилишу негативна осећања повезана са трауматичним сећањем на НАТО бомбардовање Савезне Републике Југославије у сврхе изградње и оснаживања конзервативне идеолошке хегемоније.

Кључне речи: идеологија, филозофија, уџбеник, конзервативизам, либерализам, социјализам, хегемонија

Увод

Прво појављивање појма идеологије у уџбенику *Филозофија за четврти разред гимназије и стручних школа* (Савић и др. 2001)², налази се већ на самом почетку књиге, у кратком ауторском предговору. У сегменту под насловом „Како се о филозофији може писати“, аутори између осталог кажу: „О филозофији се може писати идеолошки, времена када се тако писало журимо да заборавимо“ (Савић и др. 2001: 8).

Како би ово требало протумачити? И како би то могли да протумаче читаоци којима је овај уџбеник намењен – ученице и ученици средњих школа? Пре свега, иако их прва дефиниција идеологије (она Марксова), чека тек на 242. овог уџбеника, средњошколски читаоци би из ове реченице могли да за-

¹ rastislav.dinic@filfak.ni.ac.rs

² Прво издање овог уџбеника објављено је 2001, када је уџбеник и одобрен за употребу школама широм Србије од стране Министарства просвете Републике Србије (решењем 650-02-31/2001-03 од 03.09.2001). Најновије, девето издање, објављено је 2021. Консултовањем више различитих издања, укључујући и оно најновије, закључио сам да у деловима којима се овде бавим, међу издањима нема никакве разлике.

кључе да о филозофији не треба писати идеолошки, односно да је писати о филозофији идеолошки нешто погрешно. Затим, можда би и на основу свакодневне употребе појма „идеолошки“ (онога што Тери Иглтон назива схватањем „особе-са-улице“) могли да назру и нешто конкретније разлоге погрешности идеолошког писања о филозофији – писати идеолошки, значи писати пристрасно, острашћено, необјективно, у складу са неким унапред задатим идејама.³ Такође, могли би да закључе да се о филозофији некада (када?) писало идеолошки, али и да је то период који је сада дефинитивно иза нас. Коначно, из свега овога, средњошколски читаоци могу закључити да је пред њима уџбеник који ће филозофији приступити неидеолошки, шта год то тачно значило.

Међутим, оваква, *пејоративна*⁴ употреба појма идеологије има неколико озбиљних мана. Пре свега, она игнорише дугу традицију тумачења овог појма на вредносно неутралан начин, по којем је идеологија „мање-више кохерентан скуп идеја који пружа основу за организовано политичко деловање, без обзира на то какав је циљ тог деловања – да очува, модификује или поруши постојећи систем“ (Хејвуд 2005: 12). Затим, она скрива сопствену идеолошку пристрасност иза маске неутралности и објективности, притом отписујући алтернативна гледишта као невалидна због њихове наводно идеолошке природе. Коначно, она унапред осујећује критику и суочавање различитих теоријских и идеолошких становишта, на тај начин стварајући утисак да су питања која се међу филозофима и политичким мислиоцима још увек сматрају отвореним за расправу, једном заувек решена.

Америчка теоретичарка образовања, Џин Ењон, у својој анализи америчких уџбеника историје, дефинише идеологију у уџбеницима управо преко ове хињене објективности. Према њеном мишљењу, идеолошка природа тумачења историјских догађаја у уџбеницима које анализира, састоји се између осталог и у томе да они своју пристрасност представљају као објективност. Овако Ењон:

Идеологија се овде дефинише као објашњење или тумачење друштвене реалности које је, иако представљено као објективно, очигледно пристрасно у смислу да изражава друштвене приоритете извесних политичких, економских и других група. Идеологије су оружја групних интереса; оне оправдавају и рационализују; оне легитимизују моћ, активности и потребе извесних група. На пример, идеолошка верзија једног историјског периода користи селекцију и организацију информација како би охрабрила тумачење друштвених догађаја које предиспонира

³ Овако Иглтон: „Рећи у свакодневном разговору да нека особа говори идеолошки, свакако значи да она суди о неком питању на основу ригидног оквира предубеђења који искривљава њено разумевање. Ја видим ствари онаквим какве заиста јесу; ти чкиљаш на њих кроз сужену визуру наметнуту споља наметнутим доктринарним системом... Говорити или судити 'идеолошки', значи чинити то шематски, стереотипно, можда уз извесну дозу фанатизма...“ (Eagleton 1991: 3).

⁴ Пејоративна употреба појма идеологије, по Филипу Грину, „инсистира на разлици између филозофије, или науке, или неког сличног почасног термина“, са једне и „идеологије“ са друге стране. Како пише Грин: „У пејоративном дискурсу, идеологија је начин резонувања својствен људима који мисле неисправно, или погрешно, насупротив људима попут самог говорника, који мисле исправно, или истинито. У једној верзији овог става, идеологија се поистовећује са догмом или фанатизмом“ (Green 1991: 200).

ставове и понашања у корист извесних група. Када се један идеолошки опис представља као објективан или друштвено неутралан, он је тим убедљивији. Идеолошки описи и дефиниције – ако им верујемо – утичу на наш поглед на стварност и подржавају употребу моћи од стране оних група које су позитивно представљене. Групни интерес у уџбеницима може бити изражен у форми очигледних искривљавања или у форми скривених претпоставки. Идеолошка селекција се може јавити и у форми изостављања неке чињенице или суптилних дистинкција или акцента. Ако идеолошка перспектива управља школским уџбеницима историје, она може попримити статус истине, и самим тим ће се смањити вероватноћа да ће она бити изложена критичкој анализи или поређењу са другим тачкама гледишта. (Anyon 1979: 363)

Уџбеник филозофије који је предмет овог текста, идеолошки је управо у смислу у којем овај појам користи Ењон, и како ћу показати, аутори се користе методама идеолошке селекције које идентификује ова ауторка: очигледним искривљавањем, скривеним претпоставкама, изостављањем чињеница, итд., како би оправдали, рационализовали и легитимизовали извесне односе моћи, односно фаворизовали извесне групе и њихове интересе.

Притом, како ћу такође показати, аутори неретко посежу управо за појмом идеологије како би дисквалификовали „неподобне“ филозофије и теоријске позиције. Аутори ће користити појам идеологије у вредносно негативном смислу сваки пут када треба стигматизовати поједине мислиоце, традиције и теоријске концепте, док ће с друге стране, на местима на којима говоре о њима блиским „идеолошким пројектима“, овај појам бити коришћен у вредносно неутралном смислу. Видећемо да се из начина на који аутори употребљавају овај појам, може релативно једноставно и без великог напора прочитати њихова сопствена – конзервативна – идеолошка позиција.

Међутим, како следећи Антонија Грамшија и Рејмонда Вилијемса, пише амерички теоретичар образовања Мајкл Епл, начин на који школе функционишу као „актери културне и идеолошке хегемоније“ и на који „помажу у стварању људи (са уграђеним одговарајућим значењима и вредностима) који не могу замислити никакву озбиљну алтернативу економском и културном систему који већ постоји“ (Apple 2012: 59–60), не своди се само на промовисање апстрактних идеја, већ укључује и обликовање здравог разума, свакодневних категорија и „структура осећања“.⁵ На ове структуре и категорије се затим надовезују групе интелектуалаца (међу којима, по Еплу, едукатори заузимају изузетно значајно место) „који те категорије користе, дају им легитимитет и помажу нам да идеолошке форме видимо као неутралне“ (Apple 2012: 67).

По Еплу, трауматични догађаји представљају нарочито добре прилике за наметање искључивих идеолошких интерпретације које спречавају критичку дискусију, јер се доминантне идеолошке матрице лако повезују са јаким осећањима произведеним трауматичним догађајем. Узимајући за пример 11.

⁵ Епл преузима појам „структуре осећања“ од британског књижевног теоретичара, Рејмонда Вилијемса. (Apple 2012: 353)

септембар, Епл показује како је у САД „хегемонијски блок“⁶ састављен од неконзервативаца, неолиберала и ауторитарних популиста успео да наметне сопствену интерпретацију ових догађаја, а заједно са њом, и друштвене реалности као такве, као једину исправну, што је опет резултирало разграђивањем многих позитивних и прогресивних достигнућа у америчком образовању. Епловим речима: „Конзервативни политички коментатори су се мобилисали и колонизовали просторе страха и ужаса изазваних разарањем Светског трговинског центра“ (Apple 2012: 366). Разумевање контекста у којем је било могуће да дође до једног тако језивог догађаја као што је био напад на зграде СТЦ, постало је додатно отежано чињеницом да је после 11. септембра „место угњетених и презрених на свету резервисано... за саме Американце“, док су „(одувек магловите) представе о стварном животу Палестинаца и сиромашних људи у свету који арогантно називамо трећим избачене... кроз прозор“. Епл пише о „осећањима беса и страха“, те о „елементима доброг и лошег здравог разума“ који у учioniци обликују различите реакције на овакве трагичне догађаје, као и о опасности да те реакције буду „превише симплицистичке и осветничке“. (Apple 2012: 361).

На трагу ових Еплових примедби, показују да је у случају уџбеника о којем је овде реч, имамо на делу сличан процес, с тим што се у овом случају, идеолошка интерпретација тиче других трауматичних догађаја – пре свега НАТО бомбардовања СРЈ 1999. године, али и међународних санкција према СРЈ током деведесетих година прошлог века. Тек узимајући овај елемент у обзир можемо на одговарајући начин сагледати и улогу овог уџбеника у изградњи и оснаживању конзервативне идеолошке хегемоније.

Такође, значајно је приметити да су аутори овог уџбеника у време објављивања уџбеника, али и убрзо након тога, заузимали различите значајне друштвене и политичке позиције, што Епловим тезама о значају група интелектуалца које утичу на успостављање идеолошке хегемоније даје додатну тежину.⁷

Томас Мор и кривудава стазе социјалитичке утопије

Први одељак књиге релевантан за нашу анализу, налази се у целини посвећеној ренесансној филозофији и носи наслов „Проблеми политике – моћ, утопија, природно право“ (Савић и др. 2001: 143–145). У овом одељку, дугом свега две и по стране, аутор, Владимир Цветковић,⁸ пише о пет ренесансних филозофа који су се бавили политичким проблемима: Николу Макијавелију,

⁶ По Еплу, школске програме и уџбенике обликују „хегемонијски блокови“ – мање или више стабилне коалиције сродних интересних и идеолошких група (Apple 1998).

⁷ Цекић и Цветковић су од 2003. били чланови Савета Републичке радиодифузне агенције, а Цекић је у периоду 2003–2008. био и председник овог тела (Скрозза 2008). Савић, који је преминуо 2015, био је прво државни секретар у Министарству за науку, а затим и саветник премијера Војислава Коштунице (Никитовић 2015). Захвалан сам рецензенту број 2 што ми је скренуо пажњу на значај ових биографских података.

⁸ У уџбенику су јасно назначени аутори сваког тематског одељка. Иако су уџбеник писала три аутора – Миле Савић, Ненад Цекић и Владимир Цветковић – делове којима се бави овај рад потписују само последња двојица аутора.

Томасу Мор, Томазу Кампанели, Хугу Гроцијусу и Мишелу де Монтењу. Од ових пет аутора, четири је приказано неутрално или благо позитивно, док је само један, Мор, приказан негативно, а ево и како:

Творац прве модерне утопије био је енглески канцелар Томас Мор (1478–1535). Он је у свом делу *Утопија* (грч. *ουτοπος*, место којег нема) приказао према властитом виђењу политике „идеално праведну“ државу. У том делу, налик на класичне мислиоце, Мор више води рачуна о томе какви би људи требало да јесу (или да постану), него какви су они стварно. Међутим, насупротив Платоновој замисли по којој свако треба да ради оно што му по природи изворно припада, Мор је укинуо све класе и код њега сви људи раде све. Утолико праведност код њега не подразумева само прерасподелу, већ и стварање заједничког друштвеног богатства – изван приватне својине. И док је у економији ригидан и не много оригиналан, у политичком смислу Мор промовише водеће еманципаторске идеје свог времена залажући се за слободу и сувереност личности. Доцније ће се тим кривудавим путем између лепих циљева и сумњивих средстава за реализовање запутити и многе друге, углавном социјалистички инспирисане утопије модерног доба. (Савић и др. 2001: 144)

Пођимо редом – шта значи да је Мор „у економији ригидан“? С обзиром да нам је претходно на ову тему речено само то да су у његовој утопији заступљене економска прерасподела и заједничка имовина, може се закључити једино да су ове идеје саме по себи „економски ригидне“ – а зашто је то тако, аутор нам не каже. Ниједан други аутор у овом одељку не добија сличан критички третман, нити се његове идеје квалификују вредносно негативно терминима попут „ригидно“ или „не много оригинално“. (И тамо где се Морове идеје не оцењују експлицитно негативно, негативна оцена је јасно имплицирана. Не само да Мор иде „насупротив Платоновој замисли“, већ и заговара нешто тако очигледно погрешно као што је идеја да „сви људи раде све“).

Поетски пасаж о „кривудавом путу између лепих циљева и сумњивих средстава“, као да је у уџбеник залутао из неког другог и другачијег текста. О каквим се то „сумњивим средствима“ ради (претходно о њима није речено баш ништа) и каква је веза између Морове *Утопије* и каснијих социјалистичких утопија, аутор нам не каже. Ово више није уџбеничка експозиција Морових идеја (па макар и критичка), већ нешто сасвим друго – оно што Енглези зову *cautionary tale*, а што би се на српскохрватски могло превести као *опомињућа прича*. У овом случају, опомена је следећа – свако, па и најневиније разматрање економске прерасподеле и заједничке имовине, пре или касније води ка „сумњивим средствима“ реалног социјализма.

Упоредимо ово са начином на који аутор пише о Томазу Кампанели:

Кампанела пише своје главно дело *Град сунца*, у коме дословно следи Платона, заговарајући државу у којој је све заједничко: од својине, до жена и деце. За разлику од Мора који нагласак ставља на слободу личности унутар државе, Кампанелу првенствено интересује ред, тј. 'правилан поредак' у држави. Држава је земаљска институција која остварује хармонију мудрости, моћи и љубави, налик оној којом Бог управља светом. Зато ће Кампанела и његов гвоздени државни поредак, за разлику од Морове утопије, више инспирисати конзервативне и тзв. десне идеолошке пројекте у новом веку. (Савић и др. 2001: 145)

Зашто је Морово заговорање заједничке имовине „економски ригидно“, а Кампанелино није? Зашто Моров наводно „кривудаџи пут“ води „сумњивим средствима“ у реалним социјалистичким пројектима, док Кампанелин „гвоздени поредак“ не води сличним проблемима међу „конзервативним и десним идеолошким пројектима“? Свакако, било би превише да се у једном овако кратком уџбеничком прегледу одговара на сва ова питања, међутим, прави проблем је управо у томе што у једном тако кратком прегледу прибегава овако јаким вредносним одредницама и реторичким средствима.

Треба приметити и да се у цитираном пасусу појам идеологије, односно „идеолошког пројекта“, употребљава вредносно неутрално, односно да са собом не носи пежоративну конотацију – „десни идеолошки пројекти“ су овде само дескриптивна одредница. Како ћемо видети, на другим местима у уџбенику, није тако.

Парадоксални Русо, магловити либерализам и сасвим посебни конзервативизам

У одељку „Зачетак политичке филозофије новог доба“ (Савић и др. 2001: 201–208), у пододељку „Природно стање и друштвени уговор“, аутор, Ненад Цекић, представља гледишта четири славна теоретичара друштвеног уговора – Томаса Хобса, Џона Лока, Жана-Жака Русоа и Монтескјеа. Од ова четири аутора, три су представљена сасвим неутрално – Хобс, Лок и Монтескје. У деловима текста који се баве овим ауторима даје се само најосновнији преглед њихових идеја, без икаквих вредносних оцена или критичких опаски.

Само један аутор – Русо – представљен је изразито критички. Ово је само по себи занимљиво, али је нарочито занимљиво када се узме у обзир да је Русоу посећено само 139 речи – скоро троструко мање него Хобсу (400) и Локу (386). И четири стотине речи је мало, и не треба да чуди што се аутор одлучио да се суздржи од критичких опаски о Хобсу и Локу, већ се задржао само на представљању њихових гледишта. Оно што чуди јесте да је у још и знатно краћем делу текста посвећеном Русоу одлучио да изнесе и критику овог филозофа. А ево и о каквој је критици реч:

Русоова књига *Друштвени уговор* помало личи на компилацију Хобсове и Локове теорије. Наиме, и Русо је на себе преузео готово немогућ задатак – да у својој теорији помири слободу и једнакост. И, парадоксално, иако непрекидно говори о слободи, он се заправо залаже за једнакост. Примитивни појединци, који су у оптимистичком Русоовом свету још 'бољи' од Локових (само их друштвене институције 'кваре'), у једном тренутку (парадоксално, зар не?) схватају да не могу даље опстати у сировој независности. Проблем је наћи начин како „заложити“ своју слободу без угрожавања сопствених интереса. Каква форма организације друштвеног живота тако нешто може да гарантује? И одговор је парадоксалан: опстанак је могућ једино путем комплетног одрицања од сопствене слободе у корист заједнице. А то (слично Хобсу) значи одрицање у корист вишег ауторитета јер се апстрактна 'заједница' нужно раствара у систем државних институција. (Савић и др. 2001: 203–204)

У 139 речи посвећених Русоовој теорији друштвеног уговора, аутор је ништа мање него три пута назвао Русоове идеје „парадоксалним“ – једном од та три пута, намећући овај закључак (средњошколском) читаоцу кроз реторичко питање („парадоксално, зар не?“). Уосталом, какво би и могло бити теоријско становиште некога ко је на себе преузео „готово немогућ задатак“ мирења слободе и једнакости. Али зашто је овај задатак „готово немогућ“ и зашто би морало бити „парадоксално“ говорити о слободи, а залагати се за једнакост – аутор нам не каже. Оваква оцена може бити смислена само уз једну „скривену претпоставку“ (Ењон) – ону да су слобода и једнакост заиста међусобно непомирљиве вредности.⁹ Како ћемо видети, ова претпоставка ће се касније појавити и на неким другим кључним местима у уџбенику.

Поред скривене претпоставке, овде имамо бар још један поступак идеолошке селекције о којој говори Ењон – очигледно искривљавање. Нема ни помена о једном од најзначајнијих појмова Русоове политичке филозофије – општој вољи¹⁰ – нити пак о значају демократије и народног суверенитета за Русоову концепцију легитимитета.¹¹

Само мало касније, у истом одељку, у пододељку под називом „Проблеми либерализма и конзервативизма“ (Савић и др. 2001: 206–208), Цветковић ће дати кратак опис либералне традиције (414 речи), у којем ће између осталог написати и следеће:

Појам либерализам користи се вишезначно: да означи један тип политичке филозофије, али и као име за економску доктрину. Да конфузија буде већа, уз овај појам у различитим земљама везују се и политички покрети и странке. Колико контроверзи појам либерализма са собом носи, најбоље се види по томе што се либералима сматрају два у етичком погледу најпознатија филозофска противника – Кант са својом ‘етиком дужности’ и Мил са својим утилитаризмом.

Глобално речено, у ‘либерализам’ се може сврстати свака теорија која нагласак ставља на појединца и његову слободу схваћену као списак основних права и слобода (право на слободу говора, право на слободно мишљење, право на неутрожавање

⁹ Иако је у савременој политичкој филозофији заиста било истакнутих мислилаца који су сматрали да су слобода и једнакост две неретко сукобљене вредности које се могу помирити једино неком врстом практичног компромиса, али не и на теоријском или концептуалном нивоу (Берлин 1992), у тренутку када је овај уџбеник писан, већ су били доминантни теоријски приступи попут Ролсовог (1998) или Дворкиновог (Dworkin 2000), по којима су сукоби између ових вредности или само привидни, или пак решиви на принципијелан начин. Другим речима, не само да претпоставка да су слобода и једнакост непомирљиве није неспорна, већ није ни преовлађујућа међу савременим политичким филозофима, нити је то била у тренутку када је уџбеник писан.

¹⁰ Како примећује Џошуа Коен, општа воља није само једна од суштинских Русоових идеја, већ се налази у средишту Русоовог решења „фундаменталног проблема“ – усклађивања захтева да се потчинимо законима, а да притом останемо слободни (Cohen 2010: 14–15). Није ни чудо да без овог појма Цветковићу Русоово решење изгледа „парадоксално“.

¹¹ Упоредити са уџбеником Миланке Радић-Тодић у којем Русо не само да добија много више простора (преко 700 речи), већ се и констатује да је он аутор идеје о „народном суверенитету“, као и да је ова идеја била у основи Француске револуције и да се и данас налази „у основи демократије“ (Радић-Тодић 2014: 211).

интегритета, слобода политичког организовања, религијска слобода итд.). Међутим, појам либерализма постаје магловит кад се поведе расправа о економским слободама. У том случају мисли се на слободу тржишта, тј. недостатак државног уплива у привреду, примат посебног – индивидуалног над друштвеним интересом и др. Зато су (свако на свој начин) либерализам оспоравали и политичари левице и политичари деснице. Левичари су либерале оптуживали за стварање идеологије слободног тржишта која омогућује оправдавање акумулације претеране економске, а самим тим и политичке моћи, што на крају води у уништење слободе од које се пошло. Карл Попер (иначе либерал према политичком убеђењу) касније је ову појаву назвао ‘парадоксом слободе’ – претерана слобода уништава себе саму. Десничари (конзервативци) либералима замерају недостатак осећаја за традиционалне институције и улогу државе у друштвеном животу. (Савић и др. 2001: 206–207)

Овај кратки одломак, који би требало да служи као прво упознавање читаоца са либерализмом, сâм појам либерализма повезује са „конфузијом“, назива га „магловитим“, и констатује да овај „изазива контроверзе“, те наводи да су либерализам оспоравали и са левице и са деснице, а да и сами либерали у основи ове идеологије уочавају „парадокс слободе“. Све ово у 226 речи.

Ништа од овога није строго гледано нетачно, проблем је у најблаже речено чудном избору података, теза и квалификација које ће се наћи у једном овако кратком уводу. У дужем тексту, можда не би било проблематично назначити ни проблеме и критике који се овде помињу, али у овако кратком тексту, па још у његовом уводном делу?

А шта тек рећи о природи ових примедби? Којој идеологији или традицији политичке мисли се не би могло пребацити оно што Цветковић пребацује либерализму? Која то политичка традиција или идеологија у себе не укључује разнородне, па и међусобно сукобљене теоријске концепције?¹² Која то политичка идеологија или традиција политичке мисли, није била изложена критикама од стране конкурентских идеологија или традиција? Коначно, шта би требало да значи примедба да је Попер „иначе либерал према политичком убеђењу“¹³ идентификовао „парадокс слободе“?¹⁴

¹² Узмимо за пример антологију конзервативне мисли коју је саставио британски филозоф Роџер Скрутон (који је, да парафразирамо Цветковића о Поперу, *иначе био конзервативац по политичком убеђењу*), и која између осталог укључује и текстове Берка, Честертона, Хегела, де Местра, Нозика, Парета, Хајека, Де Токвила и Симон Вејл (Scruton 1991). У књизи текстова о конзервативним мислиоцима, коју је уредио исти аутор, налазимо и текстове посвећене Хјуму, Шекспиру, Џејн Остин и Лују де Боналу (Scruton 1988).

¹³ Барбара Фрид назива овај реторички маневар „сведоком оптужбе“, или „невољним преобраћеником“ (Fried 2005: 230). Маневар црпи своју снагу из „високе личне цене преобраћења“ и претпоставке да су аргументи толико јаки да побеђују све „сведокове“ емотивне инвестиције у уверења до којих му је стало. „Сведок оптужбе“ (против либерализма) је у овом случају Попер, а закључак који би читалац требало да извуче из његовог „сведочења“ би требало да буде следећи: када Попер као либерал признаје парадоксе либерализма, како ли ствари заиста стоје!

¹⁴ Начин на који Попер у својој књизи „Отворено друштво и његови непријатељи“ третира „парадокс слободе“, знатно је нијансиранији него што се из ове кратке опаске да наслутити. Не само да он не сматра да је овај парадокс у било ком смислу фаталан за либерализам, већ сматра да је у питању само један из породице сличних парадокса – попут парадокса демократије, парадокса толеранције, али и парадокса аристократије, или владавине најбољих или најмудријих итд. Другим речима, Поперова поента је да либерализам није због „парадокса слобода“ у ишта

Као што је већ речено, сама чињеница да један уводни текст врви од вредносних и критичких опаски, већ је проблематична, нарочито у једном школском уџбенику, али када би и друге, конкурентске традиције биле представљене на сличан начин, бар не бисмо могли да кажемо да је на делу идеолошка пристрасност. Међутим, није тако. Ево како Цветковић, у наставку овог одељка, приказује конзервативизам и његовог зачетника, Едмунда Берка:

У модерној политичкој филозофији развија се и један сасвим посебан теоријски и идеолошки правац, који се најчешће назива конзервативизам. Његов најзначајнији представник био је жестоки критичар Француске револуције – енглески државник Едмунд Берк (Edmund Burke, 1729–1797). Он је критиковао идеје рационализма, односно наивност очекивања просветитеља да ће знаће бити само учитељ (а не и „ташти господар“). Такође је као „конструктивистичке“, тј. „насилне“ осуђивао и просветитељске амбиције да се друштво „изгради“ по неком више или мање детаљном плану. Уместо свега тога, друштво, односно државу, према Берку треба пажљиво одржавати на основу наслеђеног поретка, институција и традиције. Само на тај начин слобода (која је и овде темељена политичка вредност) неће се претворити у разуданост, насиље и пљачку. Једина оправдана слобода јесте она која поштује слободу других.

Уместо идеје демократије, коју је разумео само као просто владање непромишљене масе, залагао се за „природну аристократију“, тј. вођство просвећене мањине која има осећај дужности спрам јавног интереса. Таква одговорност стиче се генерацијама и због тога традиција представља полазну основу за сваку реформацију друштва. На сличан начин размишљаће и најважнији представник савременог конзервативизма – немачки филозоф Карл Шмит. (Савић и др. 2001: 208)

Прво, приметимо да у овом кратком одломку нема ниједне критичке опаске на рачун било Берка, било конзервативизма.¹⁵ Конзервативизам није „конфузан“, нити „магловит“, не „изазива контроверзе“, за њега се не везују било какви „парадокси“, нити је пак, ако је веровати овом кратком приказу, изложен било каквим критикама конкурентских идеологија.¹⁶ Уместо тога, кон-

горем положају од других система уређења и система владавине, који се сусрећу са сличним парадоксима. Овако Попер: „Платон је, видјели смо, био надамак откривања парадокса слободе и демократије. Али оно што су и он и његови сљедбеници превидјели јесте да и све друге форме теорије о суверености дају повода за аналогне недосљедности. Све теорије о суверености су парадоксалне. На примјер, можемо изабрати 'најмудријег' или 'најбољег' за владара. Али 'најмудрији' може својом мудрошћу открити да не он већ 'најбољи' мора да влада, а 'најбољи' може својом добротом одлучити да 'већина' мора да влада. Значајно је примјетити да је чак и таква форма теорије о суверености која захтијева 'Краљевство Закона' отворена за исту примједбу“ (Popper 1998: 206). Поперов закључак је да питање „Ко треба да влада?“, на које различите теорије суверенитета дају различите одговоре, треба заменити питањем о томе како избећи тиранију и успоставити институционалне механизме демократске контроле владара – а ови механизми су најближе механизмима либералних демократија: неки вид већинског одлучивања, али уз поделу власти, гаранције основних либералних права и слобода, итд.

¹⁵ Штавише, аутор на више места не раздваја јасно Беркове ставове од сопствених (нпр. ко тврди да се „таква одговорност стиче генерацијама“ и да „због тога традиција представља полазну основу за сваку реформацију (sic!) друштва“? Берк или Цветковић?) – али нека буде да је то до непажње, а не до идеолошке пристрасности.

¹⁶ У литератури је, међутим, конзервативизам често описиван као најпротивречнија, односно најконфузнија идеологија. Тако Јан-Вернер Милер пише да је „распрострањено уверење да је

зервативизам је „један сасвим посебан идеолошки правац“ (сасвим посебан у односу на шта?), који се одликује „пажљивим одржавањем друштва“, а противи се „разузданости, насиљу и пљачки“. Ко би могао бити против овог и овако описаног конзервативизма? Аутори нам сугерирају – једино неко ко се противи пажљивом одржавању друштва, а радује се разузданости, насиљу и пљачки. Овде је, поред очигледних реторичких претеривања и улепшавања, на делу механизам изостављања и различитог акцентовања предности и недостатака различитих идеологија.

Занимљиво је и да Цветковић приписује конзервативизму вредности и принципе који се типично повезују са либерализмом. На пример, принцип да је „једина оправдана слобода она која поштује слободу других“ – чија је класична формулација дата у Миловом „принципу штете“ (Mill 2009: 18), а која ће се у различитим варијацијама јављати и код каснијих либералних мислилаца, попут Ролса (Ролс 1998: 70), овде се из неког разлога приписује Берку и конзервативизму. Овде већ имамо посла са искривљавањем.

Када на основу ових описа склопимо целину приче о либерализму и конзервативизму – причу коју би требало да склопи и средњошколски читалац којем је књига намењена – добијамо следећи исход: и либерализму и конзервативизму је стало до слободе, али је у либерализму она неограничена, парадоксална и на више начина потенцијално самоподривајућа (ако већ не води у „разузданост, пљачку и насиље“), док је у конзервативизму она ограничена слободом других и безбедно је усидрена у традиционалне институције. Ако пођемо од скоро извесне претпоставке да је читаоцу стало до слободе и да слободу сматра вредношћу – ова два описа „гурају га“ у смеру закључка да је конзервативизам бољи заштитник слободе од либерализма, баш као што га поређење Берка и Русоа „гура“ у смеру закључка да је први много бољи заштитник слободе (а притом и много доследнији мислилац) од другог.¹⁷

Конечно, треба приметити да се и овде, у вези са Берком и конзервативизмом, појам идеологије појављује у вредносно неутралном смислу. Конзервативизам је овде идеологија управо у смислу оног Хејвудовог „мање-више кохерентног скупа идеја који пружа основу за организовано политичко деловање“.

конзервативизам тешко прецизно дефинисати“, те да се „често сматра да је конзервативизам склонији унутрашњим контрадикцијама него друге врсте политичке мисли“ (Mueller 2006: 359), док Џејмс Александер пише: „Постоје бројне очигледне контрадикције у конзервативизму. Он је против промене, а прихвата промену. Он је против реакције, али укључује реакцију. Он не заступа било какве идеале, а истовремено заступа неке идеале. Он је секуларан, али и религиозан. Он је на страни традиције, али нема ничег у њему што га спречава да у коначном напусти било коју традицију“ (Alexander 2013: 595).

¹⁷ Пошто овај текст настаје на основу презентације одржане пред различитим публикама састављеним како од средњошколаца, тако и од студената, могу да потврдим да су сви слушаоци без изузетка, на основу ова два одломка давали управо овакве одговоре. На питање – ако вам је стало до слободе, ком систему бисте радије поверили институције, конзервативизму или либерализму? – одговарали су: конзервативизму. На слично питање о Русоу или Берку, одговор је сваки пут био – Берку.

Заробљени Лукач и нагнути праксис

У одељку под називом „Маркс и марксизам“ (Савић и др. 2001: 236–242), чији је аутор такође Владимир Цветковић, представљају се основне идеје Карла Маркса, али и неких истакнутих марксистичких мислилаца – Ђерђа Лукача, Ернста Блоха, Антонија Грамшија, па и југословенских „праксисоваца“. Већина ових аутора приказана је углавном неутрално, међутим, изузеци су симптоматични.

Прво, на крају кратког (250 речи) и релативно одмереног одељка о Лукачу, Цветковић ће написати и ово: „Руководећи се политичким начелом по коме је ‘најгори социјализам бољи од најбољег капитализма’, Лукач је остао заробљеник једне идеологије која себе види, ни мање ни више, него као остварење свеколиких тежњи људске историје“ (Савић и др. 2001: 241). Идеологија, барем она марксистичка (јер се, јасно, мисли управо на њу), овде није напросто систем уверења, већ нешто што „заробљава“ своје следбенике – дакле, нешто знатно ближе пејоративном виђењу идеологије из увода овог уџбеника. (Сетимо се да Берк, на пример, није „заробљеник“, већ напросто „представник“ конзервативне идеологије.)

Затим, на крају још краћег пасуса о утицају марксистичке мисли на активистичке покрете, Цветковић ће додати и следећу реченицу: „Најобухватнију критику марксизма у тротомном делу *Главни токови марксизма* изложио је пољски филозоф Лешек Колаковски, иначе и сам марксиста у свом раном стваралаштву“ (Савић и др. 2001: 242). Иако у младости марксиста, сугерира нам се овом формулацијом, Колаковски напросто није могао да одоли притиску критичких аргумената против марксизма.¹⁸ Можда је ово и тачно, али да ли би требало да буде једина ствар коју сазнајемо о Колаковском и његовој критици марксизма? Наравно да и овде треба имати у виду ограничења простора и потенцијалног оптерећења за ученике, али овде није проблем у томе што није речено довољно о Колаковском и његовом делу (у једном оваквом уџбенику свакако мора бити изостављено пуно тога) – проблем је што је то мало што јесте речено, искоришћено за реторички маневар, уместо за аргумент или неутрално излагање чињеница.

Конечно, овако Цветковић о југословенским праксисовцима:

Нарочито место у савременом марксизму заузимају припадници југословенске *праксис-филозофије*, који ће у тзв. раном Марксу и његовој теорији о револуцији и отуђењу наћи узор за критику тада актуелног система реал-социјализма. Истовремено, анализирајући савремени капитализам, они ће углавном остати у видокругу традиционалне социјалистичке критике грађанског друштва, које тумаче у кључу Марксовог појма „преисторија“. Зато су и филозофију углавном третирали као „мишљење револуције“, односно као беспошtedну критику свега постојећег, при чему су, по правилу, нагињали ка афирмацији само једне – *социјалистичке* концепције друштва. На тај начин је њихово искрено ангажовање

¹⁸ Овај маневар нам је сада већ познат – у питању је опет „сведок оптужбе“ или „невољни преобраћеник“.

у циљу хуманистичког преображаја постојећег – отуђеног света капитализма и реал-социјализма великим делом остало теоријски мањкаво, што је условило и ограничене практичне резултате. (Савић и др. 2001: 242)

Да рекапитулирамо – Цветковићева критика праксис-филозофије састоји се у томе што је ова филозофија наклоњена „социјалистичкој концепцији друштва“. Управо ова наклоност, према мишљењу Цветковића, довела је до „теоријске мањкавости“ и „ограничених практичних резултата“ праксисоваца. Ову критику је, најблаже речено, тешко узети за озбиљно. Сваки политички филозоф и свака традиција политичке мисли наклоњени су оним друштвеним аранжманима које сматрају најбољим, а сасвим је разумљиво и очекивано да у случају једне марксистичке школе, попут оне праксисовске, то буде нека врста социјализма. На исти начин на који је праксис-филозофија „нагињала ка афирмацији само једне – социјалистичке концепције друштва“, могло би се рећи да је Берк (на основу онога што о њему пише сам Цветковић) *нагињао афирмацији* само једне – аристократске концепције друштва, засноване на владавини „просвећене мањине, која има осећај дужности спрема јавног интереса“. Међутим, Цветковић то наравно неће рећи, нити ће пак закључити да је Беркова филозофија због тога „теоријски мањкава“. Овде имамо посла са једноставним механизмима идеолошке селекције кроз разлике у наглашавању.

Неидеолошки Шмит и квазинеидеолошка људска права

Најзанимљивији и истовремено најпроблематичнији делови уџбеника, налазе се у одељку названом „Савремена етика и политичка филозофија“ (Савић и др. 2001: 298–304) чији су аутори Ненад Цекић и Владимир Цветковић. Већ на самом почетку овог одељка, идентификују се четири основне групе проблема које, по ауторима, доминирају савременим етичким дебатама: 1) мета-етички проблеми, 2) проблеми заснивања и критике утилитаризма, 3) проблеми примењене етике и 4) проблеми заснивања теорије људских права.

Прве три од ове четири групе проблема приказане су на неутралан начин – проблеми метаетике и утилитаризма добијају мало више простора (690 и 539 речи), а проблеми практичне етике један врло кратак пасус (94 речи). Међутим, проблеми везани за заснивање теорије људских права представљени су на следећи начин:

Најзад, ако је примењена етика најзанимљивија област савремених етичких расправа, онда је расправа о *људским правима* свакако најпроблематичнији део савремене филозофије морала. Расправа о људским правима заменила је расправу о природном и позитивном праву. Међутим, нејасан или, чак, непостојећи морални критеријум на којем се заснива појам *људских права* (нико до сада није јасно рекао *како* можемо одредити шта јесте, а шта није „људско право“) ствара појмовну збрку, али и отвара широко поље манипулације. С једне стране, поборници „људских права“ радикално се дистанцирају од сваке идеологије. С друге

стране, ти исти спремни су и да бомбардују оне који, по њиховој сопственој процени, крше (недефинисана) људска права. Тако се индивидуализам трансформише у колективизам, а антидеологија – у квазинеидеолошку *идеологију*. (Савић и др. 2001: 301)

Критике на рачун како самог концепта људских права, тако и његове политичке употребе и злоупотребе, познате су и бројне,¹⁹ те у начелу није проблематично изнети неке од њих ни у уџбеничком приказу. Проблематично је нешто друго. Пре свега, ово је *све* што у уџбенику можемо прочитати о људским правима, дакле, нема никаквог неутралног приказа, након којег би се изложиле критике; уместо тога, сам приказ је јасно и негативно вредносно обојен. Затим, изнесене критике су или тако уопштене да би се у начелу могле односити на било који етички концепт, или су пак спорне.²⁰ За овај рад је посебно значајно како аутори третирају концепт људских права у контексту појма идеологије: људска права и јесу и нису идеолошка, односно – њихови заступници тврде да она то нису, али она то заправо јесу. Иако није лако са сигурношћу растумачити неке од ауторских формулација (попут „квазинеидолошке идеологије“), намера је, по свему судећи, да се укаже на политичку пристрасност концепта људских права.

Најпроблематичнији део пасуса је, међутим, онај у којем се са, како год пристрасне и вредносно обојене, ипак апстрактне расправе о људским правима, прелази на сасвим конкретну, иако невешто „шифровану“ референцу на један сасвим конкретан догађај. Наиме, за неупућеног читаоца, реченица „с друге стране, ти исти спремни су и да бомбардују оне који, по њиховој сопственој процени, крше (недефинисана) људска права“, можда и може изгледати загонетно, али за средњошколца у Србији 2001, није било никакве сумње да се она односи на бомбардовање Савезне Републике Југославије 1999. од стране војних снага НАТО.²¹

¹⁹ Дobar преглед може се наћи у зборнику *Људска права: преиспитивање идеје*, који је приредио Ђорђе Павићевић (2011).

²⁰ На пример, постоје различити начини да се дефинишу људска права. Опет види код Павићевића (2011).

²¹ Да је ово заиста тако, може се лако потврдити увидом у текст Владимира Цветковића (1999) на тему бомбардовања СРЈ, који може послужити као шифрарник за ове шифроване референце. У овом раду Цветковић пише да су „САД и њихови (не)добровољни савезници бомбардовали СРЈ првенствено, ако не и *једино* због идеолошких разлога“, и додаје да је у оправдавању глобалне хегемоније САД на делу *идеолошки троугао* „који образују никад магловитије одреднице као што су *мултикултурализам, демократија и људска права*“ (Цветковић 1999: 74). На другом месту у истом тексту, читамо и следеће: „Како видимо, када су сирене у Београду, Новом Саду, Подгорици и другим градовима Србије и Црне Горе означиле 'почетак ваздушне опасности, и када су 'интелигентне' и мање интелигентне бомбе почеле да падају на грађане Југославије, оправдање оних који су то започели, било је већ одавно дефинисано. Идеолошко легитимисање те рушилачке 'кампање' могло би се, такође, пронаћи и у већ дуже време вођеним бројним стручним и сличним, али зато мање суптилним – војним расправама око тзв. *хуманитарне интервенције*. Хуманисти постмодерног доба, ти софисти реал-либерализма... дошли су до закључка да ако се у некој земљи масовно крше 'људска права' од стране владајућег режима, и ако није могуће другачије спречити такво стање ствари, онда је 'међународна заједница' дужна да преузме одговарајуће кораке како би све то стало. Дакле – криминална влада би морала бити кажњена,

Из приче о „квазииведолошкој идеологији“ људских права и онима који бомбардују у име људских права, прелази се скоро директно²² на поделак о савременој филозофији политике у којем се, након кратког увода, прелази на одредницу о немачком правнику и филозофу, Карлу Шмиту. Већ у самом уводу, наилазимо на познате мотиве:

Преовлађујући приступ потиче из нововековне либералне традиције која чини теоријски темељ и уједно практички императив модерне политике. Међутим, та настојања нису могла да остану без своје критике, тим пре што је ватрено залагање за „ослобађање“ од свих религијских и других наслеђених предрасуда и друштвених облика, одвише лако знало да се извргне у своју супротност. Наиме, у наводној промоцији идеје слободе, током савремене историје, често се вршио насилан притисак на оне који још нису достигли неки претпостављени либерални „стандард“, при чему се овај произвољно идентификовао са „једино моралним“ или „цивилизацијски оправданим“ становиштем. Злоупотреба идеје слободе имала је своје критичаре из различитих филозофских и идеолошких позиција, које су неретко инспирисане истим амбицијама „освајања“ или „чувања“ управо слободарских тековина човековог политичког развитка. Том приликом увек има оних који начелна или „апстрактна“ питања о слободи претпостављају сигурности или заштити која долази с државом. (Савић и др 2001: 301–302)

Аутори нас овде још једном, нимало неутралним језиком, упозоравају на опасности „самоподривајуће“ концепције слободе какву, наводно, промовише либерализам (пошто се овде не представља мисао било ког конкретног филозофа, нема сумње да је реч о ставовима самих аутора). Либерализам ће се још оптужити за фанатизам („ватрено залагање“), за лажно ослобађање (ослобађање под наводницима) од религијских и других предрасуда, те коначно и за насиље и догматизам (наметање произвољног либералног стандарда као јединог исправног). И опет, као и у случају текста о Берку и конзервативизму, као прави или бољи чувари слободе, виде се управо критичари либерализма, којима је стало и до слободе, али и до „сигурности и заштите која долази с државом“. Ако су ови критичари либерализма, који за разлику од догматских, фанатичних, па и насилних либерала, чувају како слободу, тако и сигурност, сада већ није тешко погодити – у питању су козервативци:

У савременој филозофији политике међу њима се посебно истиче немачки филозоф права **Карл Шмит** (Carl Schmitt, 1888–1985). Реч је о конзервативном теоретичару, који је, по властитом тврђењу, при проучавању феномена политике настојао да се ослободи утопије и идеологије сваке врсте. Према његовом схватању, не постоји неко засебно или самостално политичко поље деловања. Политика представља одређени „вирус“ који по принципу груписања „*пријатељ–непријатељ*“ делује у свим сферама живота. Ови појмови нису никакве метафоре, нити имају неке посебне моралне или друге конотације. Напросто, реч је о непобитној

док би потлачени (обично националне мањине) тако били ослобођени од терора“ (Цветковић 1999: 78).

²² Раздваја их само кратак пасус од осамдесетак речи, посвећен Роналду Дворкину и његовој теорији „права као адута“.

чињеници политичког постојања, која се, према Шмитовом тврђењу, никаквим накнадним идеолошким разблаживањем не може неутрализовати или негирати. Због тога свако једнострано позивање или веровање у некакве „добре“ стране људске природе (као нпр. разум, напредак, толеранција итд.), лако завршава или у наивном саморазумевању да ће једнога дана „све доћи на своје место“, или, пак, што је чешће – у деспотском „утеривању“ правде. Последице су подједнако кобне. Утолико се у политичком деловању и мишљењу увек мора имати у виду *целовитост* људске природе, тј. битна *недовршеност човека*, што даље значи подразумевајућу опасност сталног исклизнућа у морално неоправдано деловање. Тако је Шмит још у време *Лиге народа* (претеча УН између два светска рата) предвидео будуће „либералне ратове“ који ће се, поред уобичајеног насиља, водити чисто економским средствима и одговарајућим уценама (санкције, блокарање кредита, сировина итд.), све то уз одговарајућа „морална оправдања“. Уједно је предвидео да ће дистинкција између класичног рата као рата између држава, с једне стране, и грађанског (унутрашњег) рата, с друге, временом све више бледети. Шмитова критика либерализма, као темељне идеологије модерног света, имала је свој традиционалистички карактер, који се, углавном, позивао на моралне аргументе. (Савић и др. 2001: 302)

Овај пасус о Карлу Шмиту надовезује се како на претходно цитирани увод у пододелјак о савременој политичкој филозофији, тако и на ранију расправу о људским правима. И овде постоји шифрирана, али јасна референца на бомбардовање из 1999, али и на међународне санкције примењиване према СРЈ током 1990-их (либерални ратови, санкције, УН), а за разлику од „квazineидолошке идеологије“ људских права, која је истовремено наивна, арбитарна и насилна, Шмитова политичка мисао је приказана као аутентично неидолошка, ненаивна, али имплицитно и ненасилна (супротставља се „деспотском“ утеривању правде).

Реконструисимо сада целину коју нам нуди овај одељак. Обраћајући се средњошколцима обележеним трауматичним искуством ратова деведесетих, али нарочито бомбардовања 1999, аутори користе осећања беса и страха које је овај догађај несумњиво изазвао, како би појам људских права означили као неприхватљив, а Шмитову конзервативну концепцију политичког као дистинкције између пријатеља и непријатеља, препоручили као исправну. Овај маневар, међутим, ради и у супротном смеру – не само да инсинуирана веза између људских права и бомбардовања чини људска права неприхватљивим концептом, већ и примедбе којима се обезвређује концепт људских права, ретроактивно рационализују доминантну здраворазумску претпоставку – да је бомбардовање било „ничим изазвано“²³, односно да му нису претходила никаква кршења

²³ Током НАТО бомбардовања и непосредно после њега, фраза „ничим изазвана агресија“ налазила се у средишту режимске ратне пропаганде, а у међувремену је постала централни део званичних политика сећања. Тако 23. марта 2019, пред двадесетогодишњицу почетка НАТО бомбардовања, тадашњи министар одбране, Александар Вулин, изјављује: „Србија ничим није изазвала ни узроковала НАТО агресију, баш као што ни наша побијена деца ничим нису заслужила да буду убијена. Србија је урадила оно што би урадила свака слободна земља, борила се и бранила од терористичких напада, а зато је, уместо награде и признања, доживела да буде нападнута и буде бомбардована“ (РТВ 2019).

људских права. На сличан начин, не само да се негативна осећања која извиру из искуства бомбардовања искоришћена како би се читаоцима „препоручио“ Шмит који осуђује „хуманитарне ратове“²⁴ *avant la lettre*, већ се и позитиван приказ Шмитове филозофије користи како би се оправдала претпоставка о *нашој недужности*.²⁵

Не треба бити велики познавалац Шмита, па приметити да аутори, који су претходно Мору пребацивали да је „ригидан“, Русоу да је „парадоксалан“, Лукачу да је „остао заробљеник једне идеологије“, а праксисовцима да им је концепција превише наклоњена социјализму, па стога и теоријски и практично мањкава, не само да не износе никакве критичке опаске на рачун Шмита, већ заборављају да помену и једну прилично значајну чињеницу из његове биографије. Шмит је, наиме, био члан нацистичке партије, и један од најпознатијих апологета тоталитаризма.²⁶ Иако Цветковић и Цекић у истом пасусу у којем се налази и последња реченица одреднице о Карлу Шмиту, пишу и о „два облика дотад незамисливо насилна и ‘тоталитарна’ друштвена система“, фашизму (нацизму) и стаљинизму, те о томе како је „потресно искуство са овим режимима, од којих се други директно позивао на филозофско утемељење (марксизам) учврстило ... филозофе у погледу опредељења за слободарске идеје“, они се неће сетити да помену да је Шмит такође имао неке везе са нацизмом и тоталитаризмом. Једино што неупућени читалац из овога може да закључи јесте да је и Шмит био један од истакнутих антитоталитариста и бораца за „слободарске идеје“.²⁷

²⁴ О НАТО бомбардовању СРЈ као о „хуманитарном рату“, види текст Адама Робертса (Roberts 1999).

²⁵ Како у својој анализи начина на који српски и албански уџбеници историје обрађују сукобе на Косову у периоду 1998–1999 (дакле непосредно пре НАТО бомбардовања, током њега и непосредно након његовог завршетка) закључује историчар Шкељзен Гаши: „Школски уџбеници обе стране наводе само злочине које је починила друга страна, представљајући себе као жртву, а другу страну као агресора“ (Гаши 2015: 237).

²⁶ Како за Шмита пише Пол Букбајндер: „Иако је често називан конзервативцем, он је био радикални десничар, прави заговорник тоталитарне државе“ (Bookbinder 1981: 133).

²⁷ Без изузетка све публице којима је представљена ова колекција одломака, оцениле су Шмита као најбољег и најобјективнијег од свих представљених филозофа. Такав одговор не изненађује, с обзиром да аутори уџбеника на различите начине указују да Шмит јесте најбољи и најобјективнији – не само да је једини од свих поменутих филозофа био у стању да „предвиди“ неке будуће феномене, већ нам се јасно ставља до знања и да се трудио да се ослободи „идеологије и утопије било које врсте“ (док су неки други аутори „заробљеници идеологија“). Зашто аутори на овај начин фаворизују баш Шмита? Детаљан одговор на ово питање захтевао би дубље истраживање услова самог настанка уџбеника, али захваљујући књизи Александра Молнара, *Сунце мита и дугачка сенка Карла Шмита* (2010), можемо изнети неке разложне претпоставке. Главна теза ове Молнарове књиге је да је позитивна теоријска рецепција Шмитових идеја, започета још средином осамдесетих у СФРЈ, а затим настављена деведесетих у СРЈ, пресудно утицала на политичку стварност постпетоктобарске Србије. Како пише Молнар: „Бежећи од Силе комунистичког тоталитаризма, ‘врхунски интелектуалци’ (који ће ускоро постати и ‘врхунски политичари’) посткомунистичке Србије брзо су похрлили у наручје Харибде, која их је – у лику учења Карла Шмита – мамила својим радикалним политичким солуцијама, изазовним антимарксистичким и антилибералним ставовима и панегирицима некој новој, још невиђеној, али зато једино ‘правој’ демократији, учвршћујући их при том у једној ‘логици’ која

Ролс као Суперхик, Нозик као заштитеник индивидуалног интегритета

У одељку о савременој политичкој филозофији, имамо још један занимљив део, онај у којем се представљају два савремена политичка филозофа – Џон Ролс и Роберт Нозик. Овде се срећемо са истим поступцима са којима смо се срели и раније – либерализам се прихвата у домену у којем се тиче права на слободу, али се сваки покушај да се слобода помири са једнакошћу извргава руглу, неретко уз пуно претеривања, па чак и отвореног искривљавања. Тако ће о Ролсова чувена два принципа правде, аутори написати ово:

Први принцип није никаква новина: о њему су писали и теоријски противници какви су били Мил и Кант. Проблем је у другом принципу који имплицитно захтева проблематичну идеју једнакости. Зашто би људи били политички једнаки када већ то природно очигледно нису? – На то питање покушао је да одговори други савремени филозоф политике – Роберт Нозик. (Савић и др. 2001: 303)

Иако није најјасније на шта се овде тачно односи „природна неједнакост“ људи, тешко је увидети како би ово требало да буде примедба Ролсу, чија концепција између осталог експлицитно адресира и моралну арбитрарност разлика у природним талентима (Ролс 1998: 31). Такође, по ауторима,²⁸ Ролс „своју теорију погрешно види као кантовску“, људи у његовом првобитном положају су *tabula rasa* који нису у стању да донесу било какву одлуку, а хипотетички уговор склопљен иза вела незнања „уопште и није никакав уговор“. Иако ове критике нису нужно убедљиве, а на многе од њих постоје и добри одговори, оне се барем у неком облику заиста могу наћи у литератури (Кимлика 2009: 68–93). То, међутим, није случај са опаском попут ове, која грубо искривљава смисао како Ролсове теорије, тако и Нозикове критике ове теорије: „Када је реч о другом принципу правде, Нозик сматра да је он недопустив јер легализује пљачку сиромашних (или мање способних) од стране оних који су богатији

их је неминовно гурала назад у вртлог тоталитаризма, која је од политичког живота Србије на крају прве деценије 21. века направила праву агонију, која још ни издалека није показала сав свој деструктивни потенцијал“ (2010: 32–33). По Молнару, „међу србијанским теоретичарима политике Шмит и, поготово, његова теорија политичког, никада нису били популарнији него после 5. октобра 2000“ (2010: 224), што се могло видети и по бројним издањима посвећеним овом немачком филозофу. Шмитов утицај преливао се из политичке теорије у политичку праксу (пре свега посредством двојице политичких теоретичара и филозофа који су и сами постали кључне фигуре у србијанској политици – Слободана Самарџића и Зорана Ђинђића) и у коначном, тврди Молнар, обликовао митско схватање политичке заједнице овековечено у тзв. Митровданском Уставу. Анализа изнета у овом тексту у великој се мери уклапа у ону Молнарову и потенцијално је продубљује – уџбеник којим се овај текст бави, може се тумачити и као део шмитовског утицаја на обликовање политике постпетоктобарске Србије. У тренутку изгласавања Митровданског устава, овај уџбеник се користио већ пет година у средњим школама широм Србије. У тренутку још једног за Молнарову анализу значајног догађаја – великог протеста против једностраног проглашења независности Косова, током којег је запаљена зграда америчке амбасаде – уџбеник је био у употреби већ седам година.

²⁸ На неким местима није јасно да ли аутори износе своје ставове или преносе Нозикову критику Ролса, међутим, и ако је питању и ово друго, онда то чине са јасним одобравањем.

или природно обдарени, чиме се директно нарушава принцип слободе“ (Савић и др 2001: 304). Иако је тачно да Нозик критикује Ролсову редистрибутивну концепцију правде као неспојиву са принципом слободе, напосто је погрешно рећи да он сматра да Ролсов принцип разлике легализује пљачку сиромашних у корист богатих (Кимлика 2009: 120–126). Обрнута теза (да принцип разлике легализује пљачку богатих у корист сиромашних) би такође била спорна, али би бар могла представљати једно потенцијално смислено тумачење овог Ролсовог принципа који оправдава неједнакости само у мери у којој оне доприносе добробити оних у најгорем положају. Другим речима, можда би карикатурална верзија Нозикове критике Ролса и могла овог потоњег да прикаже као Робина Худа, али је проблем што га аутори уџбеника, сасвим озбиљно представљају као Суперхика.

Да сумирамо, Ролсу је посвећено укупно 580 речи. Од тога је свега 209 речи потрошено на релативно неутрално представљање Ролсових идеја (притом 59 од ових 209 речи напосто представљају цитат Ролсова два принципа правде), док је преостала 321 реч посвећена Нозиковој критици Ролса. О Ролсу смо у овој 321 речи сазнали да не разуме праву природу сопствене теорије, да му се теорија заснива на уговору који то заправо и није, и да један од његова два основна принципа легализује пљачку сиромашних од стране богатих. Као и у случају Томаса Мора и Русоа, овде више нисмо на терену уџбеничког приказа, већ *опомињуће приче*, а опомену до сада већ знамо: слобода и једнакост су непомирљиви и покушај да се помире води или у апсурд или у насиље („пљачку“).

Упоредимо овај приказ са приказом Нозикове филозофије којој је посвећено 446 речи. Од ових 433 речи, већ поменута 321 реч посвећена је Нозиковој критици Ролса, док је остатак посвећен Нозиковој теорији минималне државе:

Према Нозику, појединци су (некада давно или само имагинарно) применили Локов услов оправданог присвајања природних богатстава. *Тада* се морало водити рачуна о томе да за сваког остане колико му је неопходно, с тим да нико није смео да монополизује ствари као што су вода или храна. Све друго што долази *после* овог „првобитног присвајања“ ствар је добровољне размене и држава ту више нема шта да тражи. Зато се код Нозика чак и „једнакост“ људи доводи у питање. Нико никоме није крив због тога што је своје „парче колача“ некеме уступио, користећи при том сопствену процену да ли том разменом губи или добија. Замислите само шта би се десило када би држава решила да исправи разлике у интелигенцији. Шта би нас све чекало: „испирање мозга“, насилне естетске операције, „уливање памети“, а све да бисмо били „једнаки“. Зато се држава код Нозика назива *минималном*. Заштита интегритета појединца је све што она претпоставља, без икаквих економских функција. (Савић и др. 2001: 304)

Није тешко приметити да је цела реторичка апаратура која је претходно употребљена да се Ролсова позиција учини неуверљивом и непривлачном, сад употребљава како би се Нозикова позиција учинила привлачном, ако већ не и једином исправном. Ако одбрана једнакости (или како аутори пишу: „једнакости“) завршава у „испирању мозга“, насилним естетским операцијама и „ули-

вању памети“, онда нормалној и пристојној особи не остаје ништа друго него да буде против једнакости.

Како смо претходно видели, критикама Ролсове теорије је посвећена 321 реч од укупно 580 колико је уопште посвећено Ролсу. Колико је речи посвећено критици Нозикове теорије? Одговор је – нула од 433 колико је уопште посвећено Нозику. Читалац који би о Ролсу и Нозику сазнао само на основу онога што је прочитао у уџбенику, с правом би закључио да је Нозик не само на правој страни – оној која се бори против испирања мозга, насилне естетске хирургије и легализације пљачкања сиромашних – већ и да је бољи и убедљивији политички мислилац.²⁹

Закључак

На почетку текста сам тврдио да ћу показати да се у уџбенику *Филозофија за четврти разред средњих школа* користе различита средства идеолошке селекције (онако како је дефинише Џин Ењон), те да је овај уџбеник идеолошки пристрасан и то према конзервативној идеологији. Верујем да су обе тврдње на претходним страницама јасно и убедљиво доказане. Полазећи од ренсеансне политичке филозофије, преко просветитељства, корена либерализма и конзервативизма, марксизма и марксистичких праваца, па све до савремених филозофа попут Џона Ролса и Роберта Нозика, аутори уџбеника упорно повезују политичке пројекте везане за једнакост, левицу, демократију, либерализам (или бар његове егалитарније облике) – једном речју, за просветитељство – као парадоксалне, самоподривајуће, потенцијално опасне и/или насилне.³⁰

²⁹ И заиста – на предавањима и радионицама на којима сам публици (у неким случајевима студентској, у другима средњошколској) представио ове одломке – скоро апсолутна већина је на питање чија је концепција убедљивија, Нозикова или Ролсова, одговарала – Нозикова. Академски консензус је, међутим, управо супротан. Како пише Барбара Фрид о Нозиковој књизи *Анархија, држава и утопија*: „Афирмативни аргумент за минималну државу који сачињава највећи део књиге, толико је танак и небраћен да се неретко чини да је у питању само најавна аргумента који тек треба изнети“ (Fried 2005: 222). Потенцијална објашњења зашто је Нозикова књига постала популарна и читана упркос томе што јој практично недостаје централни аргумент, Фрид налази у чињеницама које су пратиле њено појављивање: прво, у том тренутку није било довољно респектабилних академских текстова који су бранили либертаријанске идеје, друго, Нозик је већ био оправдано поштован и уважен филозоф и харвардски професор, треће, наставницима политичке филозофије је требало либертаријанско „страшило“ чије су аргументе могли релативно лако да побију и коначно – убедљив стил којим је књига писана и реторичка вештина којом Нозик прикрива недостатак аргумената на кључним местима (Fried 2005). На овом месту има смисла назначити и да је свега шест година након објављивања овог уџбеника, Ненад Цекић објавио студију посвећену Роберту Нозику и „филозофским и етичким основама либертаријанизма, филозофско-политичке теорије засноване на радикалној одбрани слободе појединца у односу на моћи и овлашћења државе“ (Цекић 2007).

³⁰ У овоме, скоро непогрешиво следе оно што политички економиста Алберт О. Хиршман (Hirschman 1991) зове *реториком реакције*. Наиме, по Хиршману, конзервативне и реакционарне снаге по правилу дисквалификују еманципаторске покрете проглашавајући их или *перверзним*, или *узалудним* или *опасним*.

С друге стране, конзервативни мислиоци су представљени без икаквих критичких примедби, о њима се говори изразито позитивно, неретко уз замагљивање разлике између представљања ставова мислилаца о којима је реч и ставова самих аутора уџбеника. Посебно се инсистира на предностима конзервативизма у односу на конкурентске идеологије (пре свега либерализам, али и социјализам/марксизам). Док се другим мислиоцима понекад пребацује и да су „заробљеници“ својих идеологија, за конзервативне мислиоце се наглашава да су њихове филозофске концепције *неидеолошке*.³¹ Док се у вези са либерализмом и социјализмом/марксизмом експлицитно или имплицитно указује на злочине или насиље повезано са овим идеологијама, у представљању „конзервативних мислилаца“ попут Карла Шмита, прећуткују се и ноторне и врло релевантне историјске чињенице као што је Шмитова улога у нацистичком режиму.

Међутим, уверљивост целе конструкције држи се на начину на који аутори уводе у игру сећање на трауму НАТО бомбардовања (у тренутку у којем уџбеник улази у наставу, још увек врло живо), која треба да функционише као „пробни камен“ за различите идеологије. Градећи јасну линију од либералног „насиља“ и „наметања“, до бомбардовања у име људских права, са једне стране, односно од Берка, преко Шмита, до осуде хуманитарних ратова, санкција и интервенција, са друге, аутори „колонизују“ снажна осећања побуђена овим догађајем (и у мањој мери, међународним санкцијама према СРЈ) како би конзервативну идеологију, нарочито у њеном шмитовском облику, учинили делом здравог разума.

Неприхватљивост оваквог поступка је двострука. Прво, користећи се трауматичним сећањима и јаким осећањима својих средњошколских читалаца, аутори намећу једну идеолошку опцију – ону конзервативну – као једино исправну, затварајући простор за дискусију о алтернативним друштвеним аранжманима и традицијама политичке мисли. Заједно са осудом хуманитарних интервенција, средњошколски читаоци добијају и цео један идеолошки пакет који укључује одбацивање једнакости, либерализма и социјализма, те сумњичавост према демократији и редистрибутивним функцијама државе.³² Друго, и потенцијално много озбиљније, аутори унапред затварају простор за изнијансирану и критичку дискусију о овом трауматичном догађају и ономе што му је претходило. Као што су у „патриотском“ наративу о којем говори Епл, само

³¹ Како примећује Хејвуд, све три главне идеологије – либерализам, конзервативизам и социјализам – неретко користе негативни појам идеологије како би њиме означиле и дисквалификовале своје конкуренте (2005: 12). Ипак, начин на који се у овом уџбенику користи негативни појам идеологије, препознатљиво је конзервативан. Како пише Хејвуд: „Конзервативци идеологију традиционално сматрају манифестацијом охолости рационализма. Идеологије су разрађени системи мишљења који су опасни или непоуздани, будући одвојени од стварности, успостављају принципе и циљеве који воде репресији, или су просто недостижни. У овом светлу, јасно је да су социјализам и либерализам идеолошки“ (2005: 16).

³² У корист којих група се ради оваква идеолошка селекција? За детаљнији одговор било би неопходно и детаљније истраживање социјалног контекста, али неки кандидати се намећу сами – поред политичких и војних елита одговорних за ратне злочине у ратовима деведесетих, ту су и „транзициони победници“, односно они који су се обогатили у процесу постсоцијалистичке транзиције.

Американци жртве и нема места за размишљање о патњи било кога другог, укључујући и оне у чијем глачењу су учествовале и саме САД, тако у идеолошком нарративу овог уџбеника, кршење људских права може бити само лажно оправдање за агресију на једну суверену земљу (СРЈ), а не и реални догађај који захтева одговорно тумачење и чије жртве заслужују правду и саосећање.³³

Литература

- Alexander, J. (2013) "The Contradictions of Conservatism", *Government and Opposition*, 48 (4): 594–615.
- Anyon, J. (1979) "Ideology and United States History Textbooks", *Harvard Educational Review*, 49 (3): 361–386.
- Apple, M.W. (1998) "Education and new hegemonic blocs: Doing policy the 'right' way", *International Studies in Sociology of Education*, 8(2):181–202.
- Apple, M.W. (2012) *Идеологија и курикулум*. Београд: Фабрика књига.
- Bookbinder, P. (1991) "Roots of Totalitarian Law: The Early Works of Carl Schmitt", *Social Science*, 56 (3): 133–145.
- Цветковић, В. (1999) „Реал-либерализам или нове глобалне и локалне тираниде“, *Социолошки преглед*, 33(1-2), 73–87.
- Цекић, Н. (2007) *Држава између анархије и утопије: етичке претпоставке Нозико-ве теорије државе*. Београд: Службени гласник.
- Dworkin, R. (2000) *Sovereign Virtue: The Theory and Practice of Equality*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Eagleton, T. (1991) *Ideology: An Introduction*. London and New York: Verso.
- Fried, B. (2005) „Begging the Question with Style: *Anarchy, State, and Utopia* at Thirty Years“, *Social Philosophy and Policy*, 22 (1), 221–254.
- Гаши, Ш. (2015) „Рат на Косову 1998-1999. у уџбеницима историје на Косову и у Србији“ у *Фигура непријатеља: преосмишљавање српско-албанских односа*. Београд: ИФДТ & КПЗ Бетон.
- Green, P. (1991) "“I Have a Philosophy, You Have an Ideology”: Is Social Criticism Possible?", *The Massachusetts Review*, 32 (2): 199–217.
- Хејвуд, Е. (2005) *Политичке идеологије: увод*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Hirschman, A.O. (1991) *The Rhetoric of Reaction: Perversity, Futility, Jeopardy*. Cambridge, Massachusetts and London, England: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Human Rights Watch (2003) *По наређењу: ратни злочини на Косову*. Београд: Самиздат Б92.
- Кимлика, В. (2009) *Савремена политичка филозофија*. Београд: Нова српска поли-

³³ О ратним злочинима на територији Косова, како непосредно пре тако и током НАТО бомбардовања СРЈ, види детаљан извештај организације Human Rights Watch (2003).

тичка мисао.

- Mill, J.S. (2009) *On Liberty*, Auckland: The Floating Press.
- Молнар, А. (2010) *Сенка мита и дугачка сенка Карла Шмита*. Београд: Службени гласник.
- Müller, J.W. (2006) "Comprehending conservatism: A new framework for analysis", *Journal of Political Ideologies*, 11(3), 359–365
- Никитовић, А. (2015) „Миле Савић, 1957-2015: част, борба и дужност“. *Печат*, 352. Доступно на: <https://www.pecat.co.rs/2015/01/mile-savic-1957-2015-cast-borba-i-duznost/> (Последњи пут приступљено: 04.10.2022).
- Павићевић, Ђ. (прир.) (2011) *Људска права: преиспитивање идеје*. Београд: ЈП Службени гласник.
- Popper, K.R. (1998) *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*. Sarajevo: Pravni centar.
- Радић-Тодић, М. (2014) *Филозофија: уџбеник филозофије за четврти разред гимназија, средњих стручних и уметничких школа*. Београд: Логос.
- Roberts, A. (1999) „NATO’s ‘Humanitarian War’ over Kosovo”, *Survival*, 41(3), 102–123.
- Ролс, Џ. (1998) *Теорија правде*. Београд и Подгорица: ЈП Службени лист/ЦИД.
- РТВ (2019) „Вулин: Србија неће постати чланица НАТО пакта“ Доступно на адреси: https://rtv.rs/sr_lat/politika/vulin-srbija-nese-postati-clanica-nato-pakta_1003104.html (Последњи пут приступљено: 11.07.2022).
- Савић, М. & Цекић, Н. & Цветковић, В.Н. (2001) *Филозофија за четврти разред гимназије и стручних школа*. Београд: Завод за уџбенике.
- Scruton R. (ed.) (1988) *Conservative Thinkers: Essays from the "Salisbury Review"*. London and Lexington: The Claridge Press.
- Scruton R. (ed.) (1991) *Conservative Texts: An Anthology*. London: Macmillan Academic and Professional Ltd.
- Скрозза, Т. (2008) „Исти људи с другим шефом“, *Време* 917. Доступно на адреси: <https://www.vreme.com/vreme/isti-ljudi-s-drugim-sefom/> (Последњи пут приступљено 04.10.2022).

Rastislav Dinić

IDEOLOGY IN THE TEXTBOOK “*PHILOSOPHY FOR THE FOURTH GRADE OF GYMNASIUM AND VOCATIONAL SCHOOLS*”, BY MILE SAVIĆ, VLADIMIR CVETKOVIĆ AND NENAD CEKIĆ

Abstract: This article analyzes parts of a high-school philosophy textbook dedicated to political philosophy and contemporary ethics. It is shown that the authors apply mechanisms of ideological selection, and by using different rhetorical devices give a privileged place to conservatism, while at the same time denigrating competing

ideologies such as liberalism and socialism and presenting them in an unfavorable light. Special attention is paid to the way that the authors mobilize negative emotions tied to the traumatic experience of NATO bombing of The Federal Republic of Yugoslavia for the purpose of building and strengthening the conservative ideological hegemony.

Keywords: ideology, philosophy, textbook, conservatism, liberalism, socialism, hegemony